

УДК 929Хавлюк:016:902/904(477)«197»

МЕЛЬНИЧУК Олег,

доктор історичних наук, професор,
декан факультету історії і міжнародних відносин
Вінницького державного педагогічного університету
імені Михайла Коцюбинського (м. Вінниця, Україна)

oleh.melnichuk@vspu.edu.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1901-3149>

Web of Science ResearcherID:

<https://www.webofscience.com/wos/author/record/1330042>

РОМАНЮК Іван,

доктор історичних наук, професор,
завідувач кафедри історії України
Вінницького державного педагогічного університету
імені Михайла Коцюбинського
(м. Вінниця, Україна)

Ivan.Romaniuk@vspu.edu.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6427-9229>

Web of Science ResearcherID:

<https://www.webofscience.com/wos/author/record/3650110>

ТУЧИНСЬКИЙ Віталій,

кандидат історичних наук, доцент кафедри
всесвітньої історії і міжнародних відносин
Вінницького державного педагогічного університету
імені Михайла Коцюбинського (м. Вінниця, Україна)

vitalii.tuchynskiy@vspu.edu.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1530-8409>

Web of Science ResearcherID:

<https://www.webofscience.com/wos/author/record/1186538>

НАУКОВО-ДОСЛІДНИЦЬКА ТА ПУБЛІКАЦІЙНА ДІЯЛЬНІСТЬ АРХЕОЛОГА І КРАЄЗНАВЦЯ ПАВЛА ХАВЛЮКА У 1970-х рр.

Метою статті є оцінка внеску П. Хавлюка (1925-2001 рр.) у розвиток археологічної науки та вивчення давньої історії Вінницької області та Південного Побужжя загалом протягом періоду, найбільш плідного в дослідницькій кар'єрі науковця – 1970-х рр. Дослідження базується на принципах історизму й об'єктивності, проблемно-хронологічному підході та історіографічній критиці. Зроблено висновки про те, що наукові публікації П. Хавлюка 1970-х рр. охопили надзвичайно широкий хронологічний діапазон історії Південного Побужжя та Середньої Наддністрянщини: від неоліту до пізнього середньовіччя, що дало змогу створити цілісну картину історичного розвитку регіону протягом кількох тисячоліть. Підхід П. Хавлюка відрізнявся комплексністю та глибиною аналізу. Він не обмежувався простим описом археологічних знахідок, а прагнув реконструювати різні аспекти життя давніх спільнот. Особливу увагу дослідник приділяв розвитку ремесел, зокрема металообробці, що давало йому змогу робити важливі висновки про технологічний прогрес та економічні відносини в регіоні. Вивчаючи матеріальну культуру, П. Хавлюк також досліджував соціальну структуру давніх суспільств, їхні поховальні обряди й вірування. Це дало змогу створити багатовимірну картину життя давніх народів, що населяли досліджуваний регіон. Важливим аспектом робіт П. Хавлюка було встановлення зв'язків між різними культурами та періодами. Він прагнув поглиблено дослідити особливості етнокультурної еволюції в регіоні, особливу увагу приділяв формуванню й розвитку слов'янських спільнот. Його дослідження продемонстрували складність та безперервність історичних процесів на цій території. Аналізуючи археологічні дані, П. Хавлюк також звертав увагу на економічні зв'язки між різними поселеннями й культурами. Це дало йому можливість реконструювати торговельні маршрути й зрозуміти характер міжкультурних контактів у регіоні. Комплексний підхід П. Хавлюка, який поєднував аналіз матеріальної культури з реконструкцією соціально-економічних процесів і передбачав традиційні археологічні методи з міждисциплінарними дослідженнями, зокрема використанням методів природничих наук, є важливим внеском у розвиток української археології.

Ключові слова: археологічні розкопки, археологічна культура, пам'ятка археології, поселення, городище, могильник, Східне Поділля, П. Хавлюк.

SCIENTIFIC RESEARCH AND PUBLICATION ACTIVITY OF ARCHEOLOGIST AND LOCALIST PAVLO KHAVLIUK IN THE 1970's.

The aim of the article is to assess the contribution of P. Havlyuk (1925-2001) to the development of archaeological science and the study of ancient history of Vinnytsia region and Southern Bug area in general during the most productive period

in the scientist's research career – the 1970's. The research is based on the principles of historicism and objectivity, problem-chronological approach and historiographical critique. It is concluded that P. Khavliuk's scientific publications of the 1970's covered an extremely wide chronological range of the history of Southern Bug and Middle Dnister regions: from the Neolithic to the late Middle Ages, which allowed creating a comprehensive picture of the historical development of the region over several millennia. P. Khavliuk's approach was characterized by complexity and depth of analysis. He did not limit himself to a simple description of archaeological finds, but sought to reconstruct various aspects of the life of ancient communities. The researcher paid special attention to the development of crafts, particularly metalworking, which allowed him to draw important conclusions about technological progress and economic relations in the region. While studying material culture, P. Khavliuk also investigated the social structure of ancient societies, their burial rites and beliefs. This allowed creating a multidimensional picture of the life of ancient peoples who inhabited the studied region. An important aspect of P. Khavliuk's work was establishing connections between different cultures and periods. He sought to deeply investigate the features of ethnocultural evolution in the region, paying special attention to the formation and development of Slavic communities. His research demonstrated the complexity and continuity of historical processes in this territory. Analysing archaeological data, P. Khavliuk also paid attention to economic ties between different settlements and cultures. This gave him the opportunity to reconstruct trade routes and understand the nature of intercultural contacts in the region. P. Khavliuk's comprehensive approach, which combined the analysis of material culture with the reconstruction of socio-economic processes and predicted traditional archaeological methods with interdisciplinary research, including the use of natural science methods, is an important contribution to the development of Ukrainian archaeology.

Keywords: *archaeological excavations, archaeological culture, archaeological site, settlement, hillfort, burial ground, Eastern Podillya, P. Khavliuk.*

Постановка проблеми. З початку 2000-х рр. у вітчизняній історіографії значно зростає інтерес до біографій науковців. Це явище пов'язане з переосмисленням попередніх історичних знань, зміщенням дослідницьких акцентів та поворотом до історичної антропології [1].

Потребує всебічного дослідження й життя та наукова спадщина видатного українського археолога Павла Івановича Хавлюка, який народився 15 червня 1925 р. у с. Жорнище Іллінецького району Вінницької області. В 1957 р.

закінчив історичний факультет Ужгородського державного університету. З 1958 по 1961 рр. навчався в аспірантурі на кафедрі археології Ленінградського державного університету імені А. А. Жданова. Під керівництвом доктора історичних наук М. І. Артамонова в 1962 р. захистив кандидатську дисертацію «Антські поселення середньої частини Південного Побужжя». Після цього упродовж двох років працював молодшим науковим співробітником відділу слов'янської археології Інституту Археології АН УРСР. З 1963 р. переїхав до Вінниці, де до кінця життя працював на посадах старшого викладача, доцента Вінницького державного педагогічного інституту (з 1998 р. – Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського), де читав курси з археології та стародавньої історії, історії первісного суспільства та середніх віків. Проводив постійні засідання археологічного гуртка, залучаючи до наукових досліджень здібну молодь. Поряд із педагогічною важливе місце в його діяльності займало археологічне вивчення Середнього Побужжя. П. Хавлюк зробив вагомий внесок у дослідження пам'яток трипільської культури регіону. Однак основним об'єктом його археологічних досліджень були слов'янські старожитності Побужжя і Придністров'я. Ним розглянуто ряд пам'яток зарубинецької та черняхівської, пеньківської культур тощо. Очолюючи упродовж декількох десятиліть секцію археології Вінницької організації Українського товариства охорони пам'яток історії та культури, він виявляв та заносив до державного реєстру археологічні пам'ятки задля їх збереження для прийдешніх поколінь [7].

Метою статті є оцінка внеску П. Хавлюка у розвиток археологічної науки та вивчення давньої історії Вінницької області та Південного Побужжя загалом протягом періоду, найбільш плідного [6] в дослідницькій кар'єрі науковця – 1970-х рр.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Перші спроби систематизувати й проаналізувати науковий внесок П. Хавлюка з'явилися на початку 2010-х рр. Так, у 2011 р. В. Рудь і В. Косаківський опублікували статтю, присвячену ролі П. Хавлюка в дослідженні старожитностей Поділля, якою заклали основи для подальшого вивчення його наукової спадщини, окресливши основні напрямки археологічних досліджень науковця в регіональному контексті. Ювілейна стаття тих самих авторів, опублікована 2015 р. до 90-річчя вченого, не лише підсумувала життєвий шлях і наукові досягнення П. Хавлюка, але й привернула увагу до його внеску в українську археологію. З 2020 р. інтерес до різних аспектів наукової діяльності археолога поживавився. Д. Ленчук у серії публікацій 2020–2024 рр. детально проаналізував окремі напрямки його досліджень. Зокрема, приділив увагу вивченню трипільських старожитностей, антропологічного матеріалу з городища уличів, а також пам'яток бугодноістровської культури. Ці роботи демонструють широту наукових інтересів П. Хавлюка та його вагомий внесок у вивчення різних періодів давньої історії регіону – від неоліту до раннього середньовіччя. Особливу цінність мають публікації Д. Ленчука, присвячені аналізу археологічних колекцій з розкопок П. Хавлюка, що зберігаються у Вінницькому обласному краєзнавчому музеї та лабораторії археології Вінницького державного педагогічного університету. В цих роботах не лише високо оцінено масштаб польових досліджень ученого, але й підкреслено значущість його наукової спадщини для сучасного музеє- і краєзнавства. У статті А. Кізлової 2024 р. характеризуються праці П. Хавлюка, присвячені історії ремесел і технологій. Тож дослідники поступово розкривають внесок П. Хавлюка у розвиток української археології та історичної науки в цілому. Проте для повноцінного розуміння внеску вченого в розвиток вітчизняної археології необхідно створити його інтелектуальну біографію, яка б розкривала внутрішні трансформації його наукового світогляду, еволюцію ідей і

концепцій у контексті розвитку археологічної науки другої половини XX – початку XXI ст.

Виклад основного матеріалу. Початок археологічної діяльності П. Хавлюка на теренах Вінницької області припадає на 1969–1970 рр., коли він брав участь у Південнобузькій експедиції, котру організував Вінницький педагогічний інститут. Експедиція вивчала дві важливі пам'ятки: городище Сажки XI ст. та поселення ремісників VII ст. біля с. Паріївка. На городищі Сажки було виявлено матеріальні залишки побуту давніх поселенців, включаючи 26 кістяків, переважно жінок і дітей. П. Хавлюк припустив, що вони загинули внаслідок половецької навали. У поселенні біля Паріївки було знайдено три майстерні з залишками глиняних печей, що, на думку дослідника, засвідчило розвиток ремісничого виробництва в регіоні [20].

Особливу увагу науковець приділяв вивченню пам'яток уличів X–XI ст. Він описав результати розкопок двох городищ біля сіл Сажки та Червоне в Немирівському районі Вінницької обл. На городищі біля с. Червоне було виявлено потужні укріплення 78×67 м з валом по всьому периметру. На площі 408 м^2 виявлено понад 10 господарських ям, заповнених горілими пшеницею, просом і викою. Знайдено численні залізні предмети, зокрема наконечники списів та стріл, ножі, елементи кінської упряжі й інструменти. П. Хавлюк припустив, що городище припинило існування внаслідок нападу кочівників наприкінці X – на початку XI ст. [14].

Значну увагу П. Хавлюк приділив дослідженню пам'яток зарубинецької культури. Він описав 24 поселення та могильник цієї культури на лівобережжі Середньої Наддністрянщини й у Південному Побужжі. П. Хавлюк докладно охарактеризував керамічний комплекс, житла та поховальний обряд зарубинецької культури. Поселення, зосереджені переважно в басейні річки Сіб, займали площу в середньому 400×200 м, а деякі навіть більше. Особливу увагу

дослідники приділили поселенням Мар'янівка та Носівці, де провели розкопки. На Мар'янівському поселенні було досліджено чотири житла й шість господарських ям, виявлено різноманітний матеріал, включаючи залізні знаряддя, прикраси та кераміку. Важливим відкриттям стало розширення відомого ареалу цієї культури на південь [21].

У с. Тарасівка Вінницької обл. П. Хавлюк досліджував гончарний горн. Детально вказуючи найважливіші розміри, описав його двоярусну конструкцію (з верхнім ярусом для випалювання посуду й нижнім для палива) і датував горн кінцем IV ст. н. е., що відповідає фінальному етапу існування черняхівської культури [8].

Наукова праця П. Хавлюка за матеріалами наукової конференції 1968 р. (вийшла друком 1972 р.) присвячена новим археологічним дослідженням зарубинецького селища та могильника, розташованих біля села Рахни Собо́ві на річці Сі́б у Гайсинському районі Вінницької обл. Автор представляє результати розкопок та аналізу знахідок приблизно III ст. до н. е. – II ст. н. е. У статті описуються особливості поселення, структура могильника, а також виявлені артефакти, які дають уявлення про побут і культуру населення цього регіону в зазначений період [13].

Пам'ятки трипільської культури П. Хавлюк досліджував на поселенні Кліщів на високому мисі правого берега Південного Бугу (Тиврівський район Вінницької обл.). Результати цих розкопок були опубліковані в співавторстві з І. Зайцем. На поселенні виявлено потужний культурний шар з численними артефактами, включаючи кераміку, знаряддя праці та залишки жител. Селище простягалось на площі понад 350 м. Культурний шар досягав 1 м завтовшки й містив багато фрагментів кераміки та обмазки. Серед знахідок виявлено горщики з кулястим тулубом і довгими вінцями, червоноглиняний столовий посуд з монохромним розписом, а також грубу неорнаментовану кераміку,

крем'яні скребки, вістря стріл, кістяні проколки та відбійники. На основі таких знахідок П. Хавлюк та І. Заєць датували поселення середнім етапом трипільської культури, відзначивши й наявність ознак пізнього періоду [30].

У 1972 р. опублікована стаття П. Хавлюка про ремесло уличів, де на основі археологічних знахідок охарактеризовано розвиток металургії, ковальства, гончарства та обробки кістки. Підкреслено високий рівень розвитку уличького ремесла, яке, на думку П. Хавлюка, було успадковане від майстрів антського періоду. Дослідник відзначив, що залізоплавильне виробництво, засноване на місцевій сировині, повністю задовольняло потреби уличів у металі та детально описав технологічний рівень уличьких ковалів, які володіли різними техніками обробки металу, включаючи вільне кування, цементацію сталі, гартування й абразивну обробку [9].

Цього ж року П. Хавлюк також описав результати розкопок двох городищ Х–ХІ ст. біля с. Сажки і с. Червоне. На городищі в Червоному було виявлено потужний культурний шар з численними господарськими ямами, заповненими горілим зерном (пшениця, просо). Знахідки включали понад 50 залізних предметів, зокрема зброю (наконечники стріл), ремісничі інструменти (ножі, долота, сокири) й ковальські інструменти. Цікаво, що на городищі майже відсутні кістки домашніх тварин, але багато кераміки. П. Хавлюк припустив, що городище припинило існування внаслідок нападу кочовиків наприкінці Х ст., про що свідчать знайдені монети, датовані 920-ми рр. [19].

Дослідження П. Хавлюка та В. Гопака «Технологія обробки заліза у зарубинецьких племен Південного Побужжя» зосереджене на аналізі залізних знарядь з I ст. до н. е. по II ст. н. е. Автори застосували комплексний підхід, включаючи макро- та мікроструктурний аналіз, спектральний аналіз для виявлення домішок, металографічний та фотоколориметричний аналіз для визначення вмісту вуглецю, а також вимірювання мікротвердості виробів і

виявили еволюцію технологій від простих виробів з кричного заліза до складних зварних конструкцій. Особливу увагу було приділено складнішим зварним ножем, виготовленим із комбінації залізних і сталевих пластин. Дослідники детально описали технологічну схему їх виготовлення, від підготовки тонких пластин-заготовок до операцій формування ножа [28].

В іншій спільній праці «Про технологію обробки заліза в уличів», опублікованій у журналі «Археологія» в 1973 р., П. Хавлюк і В. Гопак дослідили 42 залізних вироби X–XI ст. Вони встановили, що уличі використовували місцеві джерела руди (гідроксиди заліза, вулканічний туф і болотні руди) й виробляли як прості залізні вироби для масового споживання, так і високоякісні сталеві предмети на замовлення, використовуючи цементацію для отримання сталі та гартування для підвищення її твердості. Особливо цікавою знахідкою став серп з інноваційною конструкцією, що мав жолобок у центрі леза для локального гартування. Вчені зазначили, що подібні серпи не були знайдені на інших слов'янських територіях, що свідчить про високий рівень розвитку ковальства у уличів [27].

У статті «Заячівський могильник на Вінниччині», опублікованій в 1974 р., П. Хавлюк описав результати розкопок черняхівського могильника III–IV ст. н. е. біля с. Заячівка (нині Клекотина) Шаргородського району. Було виявлено 15 поховань-трупопокладень з різною орієнтацією та багатим і різноманітним інвентарем. Знахідки включали керамічний посуд (гончарні й ліпні вироби, зокрема вази, миски, горщики, глечики, кубки), прикраси (фібули, намиста), предмети побуту (кістяні гребні, залізні та бронзові ножі, пряжки, голки) й рідкісні знахідки, такі як шкіряний чохол з туалетним набором і бронзова оббивка дерев'яної скриньки. П. Хавлюк також звернув увагу на деталі поховального обряду, включаючи наявність залишків їжі та сліди можливих тризн [11].

У ґрунтовній статті «Ранньослов'янські поселення в басейні Південного Бугу» П. Хавлюк детально проаналізував 76 ранньослов'янських поселень V–VIII ст. н. е., які досліджував 15 років, та зобразив їх на карті. До поселень цього часу, дослідник відніс такі: Бершадський р-н.: Балабанівка, Маньківка; Вінницький р-н.: Вінницькі Хутори; Гайсинський р-н.: Адамівка I, Адамівка II, Бондури, Борсуки, Гайсин, Гунча, Губник, Зятківці, Карбівка, Кисляк I, Кисляк II, Хутір Кочурів I, Хутір Кочурів II, Хутір Кочурів III, Косаново-Трубочка, Куня, Кунка, Кунка, урочище Желобок, Митків, Мелешков, Рахнівка, Степашки, Степашки, урочище Пристань, Тишківка, Харпачка, Чечелівка, Щурівці, Ярмолинці I, Ярмолинці II; Іллінецький р-н.: Бабин, Варварівка I, Варварівка II, Голики, урочище Кар'єр, Голики, Даньківка, Дашів, Кальник, Кальник, урочище «За фільварком», Китайгород, Паріївка, урочище Попове Поле, урочище Савчукове Поле, Хутір Червоний, Чортория; Калинівський р-н.: Байківка, Глинськ, Іванів; Липовецький р-н.: Війтівка, Гордіївка, Пісочин; Немирівський р-н.: Бугаків, Велика Бушинка, Головеньки, Зеленьянка, Криківці, Лука, Муховці, Немирів; Никифорівці, Самчинці, урочище Калиновий Яр, Залізнична станція Самчинці, Семенки, Ситківці, Шолудьки I, Шолудьки II; Тростянецький р-н.: Тростянчик, Ладижин I, Ладижин II, Тростянець, Скибинці (о. Митковський); Тульчинський р-н.: Печера; Піщанський р-н.: Луги. [24].

П. Хавлюк виділив три хронологічні групи пам'яток: середина I тис. н. е., VI–VII ст. (антський період) та кінець VII – початок IX ст. Ця періодизація дала змогу простежити еволюцію слов'янської культури в регіоні. Дослідник відзначив, що поселення зазвичай розташовувалися на лівому березі Південного Бугу, часто на схилах плато біля річок і струмків. Житла переважно були квадратними напівземлянками розміром 4×4 м, заглибленими в землю. У ранні періоди вони не мали печей, тоді як в антський період з'являються складніші конструкції, зокрема печі-кам'янки. Це, на думку П. Хавлюка, свідчить про

поступовий розвиток будівельних технологій і побутової культури слов'ян. Особливу увагу П. Хавлюк приділив вивченню кераміки, яка допомагала датувати поселення. Він простежив еволюцію форм посуду від ранніх біконічних до різноманітніших в антський час і далі до орнаментованої кераміки Лука-Райковецької культури й дійшов висновку, що ця еволюція віддзеркалила не лише технологічний прогрес, але й зміни в культурних традиціях і побуті слов'янських племен. Одним з найважливіших об'єктів досліджень стало поселення на острові Митківському поблизу с. Скибинці. Тут було виявлено житла-напівземлянки з кам'яними печами та землянки без печей, а також сліди металургійного виробництва. Знахідка унікальної бронзової фігурки лева, інкрустованої емаллю, стала особливо значущою. Ця фігурка мала стилістичну схожість з артефактами Мартинівського скарбу, але була виконана реалістичніше. П. Хавлюк підкреслив, що ця знахідка підтверджує зв'язок між антськими старожитностями й матеріальною культурою ранніх слов'ян у Побужжі, що допомагає краще зрозуміти культурні взаємовпливи в регіоні. На основі аналізу знайдених матеріалів П. Хавлюк зробив такі важливі висновки: поселення ранніх слов'ян у Побужжі мали чітко виражені хронологічні та культурні зміни, від простих форм жител без печей до складніших конструкцій з печами в антський період; «антські старожитності» були інтегровані в матеріальну культуру пізніших слов'ян; знахідки ливарних форм і виробничих споруд підтверджують високий рівень ремісничого виробництва на поселеннях ранніх слов'ян. Найважливіший висновок полягає в тому, що слов'янська культура регіону розвивалася поступово, зокрема шляхом прийняття й адаптації нових технологій і культурних елементів від антів [24].

У праці «Зарубинецька культура Південного Побужжя та лівобережжя Середнього Дністра» П. Хавлюк детально висвітлив особливості зарубинецьких пам'яток, датованих I ст. до н. е. – II ст. н. е. Він дослідив ряд важливих

поселень, серед яких Мар'янівка, Кочурів та Рахни Собові. Ці поселення мали характерну топографію, розташовуючись на високих мисах або ділянках плато з крутими схилами річкових долин. Така локація, на думку дослідника, обиралася з міркувань безпеки й зручності спостереження за навколишньою місцевістю. Площа поселень була відносно невеликою, не перевищуючи 0,5 км завдовжки і 200–300 м завширшки, що вказує на компактний характер проживання громад. П. Хавлюк виділив два основні типи жител на зарубинецьких поселеннях: наземні з дерев'яним каркасом і стінами, обмазаними глиною, та напівземлянки, заглиблені на 0,5 м. Середній розмір цих жител становив близько 16 м², що дало досліднику змогу припустити, що вони призначалися для проживання невеликих сімей. Дослідник звернув увагу на особливості конструкції жител, зокрема на техніку обмазки стін глиною, що забезпечувало кращу теплоізоляцію. Керамічний комплекс, за спостереженнями П. Хавлюка, включав чотири основні типи посуду: горщики, миски, посудини на піддонах і глиняні диски чи сковороди. Науковець відзначив різноманітність форм і орнаменталістики кераміки, зокрема наявність лощеного посуду, що свідчить про високий рівень гончарного мистецтва. Він детально описав технологію виготовлення й оздоблення кераміки, звернувши увагу на регіональні особливості форм і декору. Особливу увагу П. Хавлюк приділив дослідженню могильника в Рахнах Собових, де вивчив 12 трупоспалень у ямах. Поховання розташовувалися на відстані 6–7 м одне від одного, на глибині 0,40–0,60 м від сучасної поверхні. Така регулярність у розташуванні могил свідчить, на думку дослідника, про планомірність у облаштуванні некрополя. Поховальний інвентар включав металеві прикраси, намисто, прясла, глиняний посуд. П. Хавлюк відзначив прояви майнової та соціальної диференціації в поховальному обряді, що полягала в різній кількості та якості поховального інвентаря. Аналіз імпортованих речей, зокрема амфор, фібул та намиста, дав

П. Хавлюку підстави зробити висновок про широкі торгівельні зв'язки місцевих мешканців з античними містами Північного Причорномор'я. У статті детально описані типи імпортованих виробів, їх походження та шляхи потрапляння до зарубинецьких племен. Це дало змогу реконструювати торгові маршрути й економічні зв'язки. П. Хавлюк дійшов висновку, що зарубинецькі пам'ятки Південного Побужжя та Середньої Наддністрянщини – це окрема локальна група, яка, попри певні місцеві особливості, була тісно пов'язана з іншими групами зарубинецької культури. Він також простежив зв'язки цього населення з гето-даками Прутсько-Дністровського межиріччя на базі схожості деяких елементів матеріальної культури та поховального обряду [12].

У публікації «Дослідження Південнобузької експедиції» П. Хавлюк повідомив про розкопки зарубинецького поселення поблизу с. Паріївка. Там було зафіксовано наземне житло й господарську споруду. Комплекс матеріалів, що включав амфори, скіфські миски та пізньоскіфські наконечники, дав науковцю змогу датувати пам'ятку II ст. до н. е. Це відкриття було важливим для уточнення хронології зарубинецької культури в регіоні [17].

У статті «Культура східних слов'ян другої половини I тис. н. е. Басейн Південного Бугу» П. Хавлюк зосередився на дослідженні поселень черняхівської культури, які він датував III–V ст. н. е. Ці поселення розміщувалися на надзаплавних терасах і мисах уздовж річок, переважно на правому березі. Дослідник пояснював таке розташування кращими умовами для землеробства й природним захистом. Площа поселень варіювалася від 1 до 2 га, що свідчить, на думку науковця, про більші розміри громад порівняно з зарубинецьким періодом. Житла черняхівської культури, за спостереженнями П. Хавлюка, мали прямокутну форму й розміри приблизно 12–14 × 4–6 м і будувалися за каркасно-стовповою технікою. Дослідник детально описав будівництво, звернувши увагу на використання різних матеріалів і

конструктивні особливості. Поблизу жител П. Хавлюк виявив різноманітні господарські споруди, зокрема ями діаметром 0,8–1,45 м і завглибшки до 0,8 м, які використовувалися для зберігання продуктів і як сміттєві ями. Це дало йому змогу реконструювати господарський уклад черняхівських поселень. П. Хавлюк детально вивчив керамічний комплекс поселень і встановив, що весь посуд виготовляли вручну, без гончарного круга. Він виділив різні типи посуду: горщики різних розмірів, миски, кухлі та інші форми. Дослідник звернув особливу увагу на особливості орнаментациї й технології виготовлення кераміки. Серед знарядь праці було виявлено кам'яні сокири, зернотерки для обробки зерна, різноманітні кременеві знаряддя. Особливу увагу П. Хавлюк приділив знахідкам бронзових і залізних виробів на деяких поселеннях, що свідчило про розвиток металообробки. Він детально описав технологію виготовлення металевих виробів, що дало важливу інформацію про рівень розвитку ремесел у черняхівській культурі [18].

П. Хавлюк описав також розкопки черняхівського могильника Скитка, де було досліджено 25 поховань, з яких 15 трупопокладень і 10 трупоспалень. Найкраще збереглися поховання № 12 та № 24. У першому, яке належало дівчинці-підлітку, було знайдено багатий інвентар, включаючи миску з трьома ручками зі вставленим у неї скляним кубком, три гончарних горщика, чотири миски, дві фібули, 12 скляних бурштинових намистин, бронзову пряжку та морську мушлю-підвіску. Друге поховання, жіноче, містило шість посудин, кістяний гребінь і дві фібули [18].

Особливу увагу П. Хавлюк приділив дослідженню жорен черняхівської культури. Він встановив, що жорна виготовляли з місцевих порід каменю – вапняку, пісковика й ефузивних порід. Дослідник навіть визначив конкретне джерело матеріалу – Лугівський кар'єр в Іллінецькому районі Вінницької обл., що вказує на його глибоке знання місцевості та регіональної геології.

П. Хавлюк простежив еволюцію конструкції жорен від простих зернотерок до ротаційних жорен і підкреслив, що хоча черняхівські жорна були простішими за пізньоримські зразки, вони були значно ефективнішими за попередні типи. Важливим спостереженням була відсутність у черняхівських жорнах лійки, яка з'явилася набагато пізніше, в X ст. у древлян. Це спостереження допомогло простежити еволюцію технології обробки зерна протягом кількох століть. На основі критичного аналізу попередніх реконструкцій, власних експериментальних даних та етнографічних паралелей, П. Хавлюк запропонував нову реконструкцію механізму жорен. За його версією, зерно засипали через пази навколо осі, а обертання здійснювалося за допомогою ручки або жердини, прикріпленої до стелі. Дослідник розглянув кілька варіантів кріплення ручки, аналізуючи їх ефективність. За розрахунками П. Хавлюка, одні жорна могли виробляти близько 15 кг борошна на день, що дало важливу інформацію про продуктивність праці та харчові потреби населення [23].

У статті «Дослідження слов'янських пам'яток на Південному Бузі», опублікованій у 1978 р., П. Хавлюк описав розкопки кількох слов'янських пам'яток різних періодів. На багатошаровому поселенні Пархомівка було досліджено ранньослов'янський шар V–VI ст., де виявлено три житла в першому розкопі та ще одне житло з цілою кам'яною піччю – в другому розкопі. Серед знахідок була бронзова фібула, а керамічний матеріал у всіх житлах був аналогічний. На цій підставі П. Хавлюк зробив висновок про культурну єдність населення цього поселення. На поселенні Паріївка, датованому VII ст., П. Хавлюк виявив п'ять жител-напівземлянок із кам'яними печами, майстерню з купольною глиняною піччю й три господарські ями. У центральній частині поселення дослідив комплекс: землянка з кам'яною піччю, комбіноване житло з кам'яною та глиняною купольною печами, майстерня з такою самою піччю й дві господарські ями. Така складна структура

поселення свідчить про розвинену організацію простору та спеціалізацію праці. Окрім того, П. Хавлюк далі досліджував городище X–XI ст. Сажки, де в сезоні 1977 р. було розкрито ділянку площею 380 м². Тут було виявлено матеріал, пов'язаний із різними ремеслами та імпортом, а також розвали посуду з клеймами [15]. Окрім того, П. Хавлюк лаконічно висвітлив результати найновіших розкопок у ремісничому селищі Паріївка на Побужжі, зокрема охарактеризував знайдені знаряддя праці, посуд і споруди [25].

У статті «Дослідження на Південному Бузі», опублікованій в 1979 р., йдеться про те, що під час розкопок площею 208 м² на городищі X–XI ст. біля с. Сажки Немирівського району було виявлено систему укріплень і поховання захисників, які загинули під час нападу кочівників. Серед знахідок були предмети зброї, прикраси, побутові речі та кераміка. Особливо цікавими виявилися горщики, миски та сковорідки, деякі з яких мали клейма гончарів. Крім того, П. Хавлюк досліджував поселення VI–IX ст. біля с. Пархомівка Іллінецького району, де виявив залишки заглиблених жител і 10 господарських ям. Також було проведено розкопки слов'янського поселення II–V ст. біля с. Щурівці, де знайдено фібули, пряжки та інші металеві вироби [16].

У 1979 р. П. Хавлюк опублікував результати досліджень пізньоскіфського селища Сорока. Це селище, розташоване в Іллінецькому районі Вінницької обл., існувало наприкінці IV – на початку II ст. до н. е. П. Хавлюк встановив, що площа пам'ятки становила кілька гектарів, на яких було виявлено 30 плям. Дослідник заклав п'ять археологічних розкопів загальною площею 842 м². На селищі було виявлено залишки трьох житлових напівземлянок з дерев'яно-каркасними стінами, обмазаними глиною. Знахідки свідчать про розвинуте господарство та ремесла мешканців Сороки. Основними заняттями були землеробство і скотарство, але виявлено й сліди залізобного, бронзолivarного, ювелірного та інших ремесел. П. Хавлюк детально вивчив

керамічний комплекс селища, виділивши кілька груп місцевої ліпної кераміки й значну кількість імпортного посуду, переважно амфор. Це дозволило йому зробити висновок про існування жвавих торговельних зв'язків населення Південного Побужжя з античними містами Північного Причорномор'я у III ст. до н. е. Особливо важливо, що дослідник простежив спадкоємність між пізньоскіфською культурою типу Сороки та ранньозарубинецькими пам'ятками регіону. П. Хавлюк припустив, що зарубинецька культура, ймовірно, сформувалася на місцевій пізньоскіфській основі, чим спростував думку про хронологічний розрив між скіфською та зарубинецькою культурами Середньої Наддніпрянщини та Південного Побужжя й показав безперервність розвитку місцевих мешканців у IV–II ст. до н. е. [22].

Висновки. Наукові публікації П. Хавлюка 1970-х рр. охопили надзвичайно широкий хронологічний діапазон історії Південного Побужжя та Середньої Наддністріянини: від неоліту до пізнього середньовіччя, що дало змогу створити цілісну картину історичного розвитку регіону протягом кількох тисячоліть. Підхід П. Хавлюка відрізнявся комплексністю та глибиною аналізу. Він не обмежувався простим описом археологічних знахідок, а прагнув реконструювати різні аспекти життя давніх спільнот. Особливу увагу дослідник приділяв розвитку ремесел, зокрема металообробці, що давало можливість робити важливі висновки про технологічний прогрес та економічні відносини в регіоні. Вивчаючи матеріальну культуру, П. Хавлюк також досліджував соціальну структуру давніх суспільств, їхні поховальні обряди й вірування. Це дало змогу створити багатовимірну картину життя давніх народів, що населяли досліджуваний регіон. Важливим аспектом робіт П. Хавлюка було встановлення зв'язків між різними культурами та періодами. Він прагнув поглиблено вивчити особливості етнокультурної еволюції в регіоні, особливу увагу приділяв формуванню й розвитку слов'янських спільнот. Його дослідження

продемонстрували складність та безперервність історичних процесів на цій території. Аналізуючи археологічні дані, П. Хавлюк також звертав увагу на економічні зв'язки між різними поселеннями й культурами. Це дало можливість реконструювати торговельні маршрути й зрозуміти характер міжкультурних контактів у регіоні. Комплексний підхід П. Хавлюка, який поєднував аналіз матеріальної культури з реконструкцією соціально-економічних процесів і передбачав традиційні археологічні методи з міждисциплінарними дослідженнями, зокрема використанням методів природничих наук, є важливим внеском у розвиток української археології. Перспективним вважаємо поглиблене дослідження інших періодів наукової діяльності П. Хавлюка.

Список використаних джерел та літератури

1. Демуз І. Вибудовування наукових біографій учених-аграріїв (на прикладі життєпису академіка А. О. Бабича). *Історія науки і біографістика*. 2024. № 3. С. 1–19. <https://doi.org/10.31073/istnauka202403-01>
2. Ленчук Д. Антропологічний матеріал із городища уличів 10 століття біля с. Сажки на Вінниччині із розкопок П. І. Хавлюка у 1970–1978 рр. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського. Серія: Історія*. 2023. № 46. С. 9–19. <https://doi.org/10.31652/2411-2143-2023-46-9-19>
3. Ленчук Д. Колекція археологічних старожитностей із розкопок П. І. Хавлюка у фондах Вінницького обласного краєзнавчого музею. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського. Серія: Історія*. 2023. № 45. С. 9–18. <https://doi.org/10.31652/2411-2143-2023-45-9-18>
4. Ленчук Д. Пам'ятки буго-дністровської та трипільської культури у науковій спадщині П. І. Хавлюка. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського. Серія: Історія*. 2024. № 48. С. 9–17. <https://doi.org/10.31652/2411-2143-2024-48-9-17>
5. Ленчук Д. Трипільські старожитності з розкопок П. І. Хавлюка в колекції лабораторії з археології факультету історії, права і публічного управління ВДПУ імені М. Коцюбинського (до 95-річчя від дня народження). *Вінниччина: минуле та сьогодення. Краєзнавчі дослідження: матеріали XXXI Вінницької всеукраїнської наукової історико-краєзнавчої конференції, присвяченої 30-річчю з дня проголошення Декларації про державний суверенітет України, 24–25 вересня 2020 р. Вінниця, 2020. Ч. 1. С. 11–14.*

6. Рудь В., Косаківський В. До 90-річчя Павла Івановича Хавлюка. *Археологія*. 2015. № 2. С. 148–152.
7. Рудь В., Косаківський В. П. І. Хавлюк – дослідник старожитностей Поділля. *Матеріали XXIII Всеукраїнської наукової історико-краєзнавчої конференції «Освіта на Поділлі: минуле та сьогодення»*. Вінниця, 2011. С. 312–317.
8. Хавлюк П. Гончарний горн культури полів поховань черняхівського типу в с. Тарасівці на Вінниччині. *Середні віки на Україні*. Київ, 1971. Вип. 1. С. 79–83.
9. Хавлюк П. Деякі матеріали до характеристики ремесла уличів. *XV наук. конф. ІА АН УРСР, присвячена 50-річчю утворення СРСР. Тези пленарних і секційних доповідей (результати польових археологічних досліджень 1970–1971 рр. на території України)*. Одеса, 1972. С. 343–346.
10. Хавлюк П. До питання про виготовлення жорен у Древній Русі. *Археологія*. 1973. № 9. С. 34–41.
11. Хавлюк П. Заячівський могильник на Вінниччині. *Археологія*. 1974. № 14. С. 62–72.
12. Хавлюк П. Зарубинецька культура Південного Побужжя та лівобережжя Середнього Дністра. *Археологія*. 1975. № 18. С. 7–19.
13. Хавлюк П. Зарубинецьке селище і могильник Рахни Собові нар. Сіб Гайсинського району Вінницької області. *Мат-ли XIII конф. ІА АН УРСР, присвяч. 50-річчю АН УРСР (Київ, 1968 р.)*. Київ, 1972. С. 235–237.
14. Хавлюк П. Земля уличів X–XI століть. *Матеріали третьої Подільської іст.-краєзн. конф.* Львів, 1970. С. 134–136.
15. Хавлюк П. Исследование славянских памятников на Южном Буге. *Археологические открытия 1977 г.* Москва, 1978. С. 394–395.
16. Хавлюк П. Исследования на Южном Буге. *Археологические открытия за 1978 г.* Москва, 1979. С. 415–416.
17. Хавлюк П. Исследования Южнобугской экспедиции. *Археологические открытия 1975 г.* Москва, 1976. С. 400–401.
18. Хавлюк П. Культура східних слов'ян другої половини I тис. н. е. Басейн Південного Бугу. *Археологія Української РСР*. Київ, 1975. Т. III. С. 113–119.
19. Хавлюк П. Материалы из городищ уличей на Южном Буге. *Археологические открытия 1971 г.* Москва, 1972. С. 380–381.
20. Хавлюк П. Новые открытия Южнобугской экспедиции. *Археологические открытия 1969 г.* Москва, 1970. С. 228–230.
21. Хавлюк П. Пам'ятки зарубинецької культури на Побужжі. *Археологія*. 1971. № 4. С. 84–96.
22. Хавлюк П. Пізньоскіфське селище Сорока. *Археологія*. 1979. № 29. С. 34–54.

23. Хавлюк П. Про реконструкцію черняхівських жорен. *Археологія*. 1977. № 24. С. 21–28.
24. Хавлюк П. Раннеславянские поселения в бассейне Южного Буга. *Раннесредневековые восточнославянские древности*. Ленинград, 1974. С. 181–215.
25. Хавлюк П. Славянское ремесленное селище Париевка на Побужье. *Археологические исследования на Украине в 1976–1977 гг.: Тез. докл. XVII конф. ИА АН УССР. Ужгород, 1978*. С. 97–98.
26. Хавлюк П. Уличское городище X–XI вв. у села Сажки на Винниччине. *Археологические открытия 1970 г.* Москва, 1971. С. 294.
27. Хавлюк П., Гопак В. Про технологію обробки заліза в уличів. *Археологія*. 1973. № 12. С. 33–41.
28. Хавлюк П., Гопак В. Технологія обробки заліза у зарубинецьких племен Південного Побужжя. *Археологія*. 1972. Вип. 6. С. 90–96.
29. Хавлюк П., Жураковский Б. Исследования в Винницкой области. *Археологические открытия 1972 г.* Москва, 1973. С. 342–344.
30. Хавлюк П., Заєць І. Трипільське селище Кліщів. *Археологічні дослідження в Україні. 1969 р.* Київ, 1972. С. 79–82.
31. Kizlova A. Publications by P. Khavliuk on the History of Crafts and Technologies. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія*. 2024. № 49. С. 91–102. <https://doi.org/10.31652/2411-2143-2024-49-91-102>

References

1. Demuz, I. (2024). Vybudovuvannia naukovykh biohrafii uchenykh-ahraryiv (na prykladi zhyttiepysu akademika A. O. Babycha) [Lining up Scientific Biographies of Scientists-Agrarians (on Example of Biography of Academician A. O. Babich)]. *Istoriia nauky i biohrafistyka*, no. 3, pp. 1-19. <https://doi.org/10.31073/istnauka202403-01> [In Ukrainian].
2. Lenchuk, D. (2023). Antropolohichniy material iz horodyshcha ulychiv 10 stolittia bilia s. Sazhky na Vinnychchyni iz rozkopok P. I. Khavliuka u 1970–1978 rr. [Anthropological Material from the Settlement of Ulychi in the 10th Century Near the Sazhki Village in Vinnytsia Region from the Excavations of P. I. Havlyuk in 1970-1978]. *Naukovi zapysky Vinnytskoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu im. M. Kotsiubynskoho. Serii: Istoriia*, no. 46, pp. 9-19. <https://doi.org/10.31652/2411-2143-2023-46-9-19> [In Ukrainian].
3. Lenchuk, D. (2023). Kolektsiia arkheolohichnykh starozhytnosti iz rozkopok P. I. Khavliuka u fondakh Vinnytskoho oblasnoho kraieznavchoho muzeiu [The Collection of Archaeological Antiquities From the P. I. Havlyuk Excavations in the Fundsof Vinnytsya Regional Museum of History and Nature]. *Naukovi zapysky Vinnytskoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu im. M. Kotsiubynskoho*.

Seriia: Istoriiia, no. 45, pp. 9-18 <https://doi.org/10.31652/2411-2143-2023-45-9-18> [In Ukrainian].

4. Lenchuk, D. (2024). Pamiatky buho-dnistrovskoi ta trypilskoï kultury u naukovii spadshchyni P. I. Khavliuka [Monuments of Bugo-Dniester and Trypil Culture in the Scientific Heritage by P. I. Havlyuk]. *Naukovi zapysky Vinnytskoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu im. M. Kotsiubynskoho. Seriiia: Istoriiia*, no. 48, pp. 9-17 [In Ukrainian]. <https://doi.org/10.31652/2411-2143-2024-48-9-17>

5. Lenchuk, D. (2020). Trypilski starozhytnosti z rozkopok P. I. Khavliuka v kolektsii laboratorii z arkheolohii fakultetu istorii, prava i publichnoho upravlinnia VDPU imeni M. Kotsiubynskoho (do 95-richchia vid dnia narodzhennia) [Trypillia Antiquities from the Excavations of P. I. Khavliuk in the Collection of the Laboratory of Archaeology of the Faculty of History, Law and Public Administration of VSPU named after M. Kotsyubynsky (to the 95th Anniversary of His Birth)]. *Vinnychchyna: mynule ta sohodennia. Kraieznavchi doslidzhennia: materialy XXXI Vinnytskoi vseukrainskoi naukovoï istoriko-kraieznavchoï konferentsii, prysviachenoï 30-richchiu z dnia proholoshennia Deklaratsii pro derzhavnyi suverenitet*, Vinnytsia, Part 1, pp. 11-14 [In Ukrainian].

6. Rud, V., & Kosakivskyi, V. (2015). Do 90-richchia Pavla Ivanovycha Khavliuka [To the 90th Anniversary of Pavlo Ivanovych Khavliuk]. *Arkheolohiia*, no. 2, pp. 148-152 [In Ukrainian].

7. Rud, V., & Kosakivskyi, V. (2011). P. I. Khavliuk – doslidnyk starozhytnosti Podillia [P. I. Khavliuk – Researcher of Podillia Antiquities]. *Materialy XXIII Vseukrainskoi naukovoï istoriko-kraieznavchoï konferentsii «Osvita na Podilli: mynule ta sohodennia»*, Vinnytsia, pp. 312-317 [In Ukrainian].

8. Khavliuk, P. (1971). Honcharnyi horn kultury poliv pokhovan cherniakhivskoho typu v s. Tarasivtsi na Vinnychchyni [Pottery Kiln of the Culture of Burial Fields of Chernyakhiv Type in the Village of Tarasivka in Vinnytsia Region]. *Seredni viky na Ukraini*, Kyiv, issue 1, pp. 79-83 [In Ukrainian].

9. Khavliuk, P. (1972). Deiaki materialy do kharakterystyky remesla ulychiv [Some Materials for the Characterization of the Ulich Craft]. *XV nauk. konf. IA AN URSSR, prysviachena 50-richchiu utvorennia SRSR. Tezy plenarnykh i sektiinykh dopovidei (rezultaty polovykh arkheolohichnykh doslidzhen 1970–1971 rr. na terytorii Ukrainy)*, Odesa, pp. 343–346 [In Ukrainian].

10. Khavliuk, P. (1973). Do pytannia pro vyhotovlennia zhoren u Drevnii Rusi [On the question of making millstones in Ancient Rus]. *Arkheolohiia*, no. 9, pp. 34-41 [In Ukrainian].

11. Khavliuk, P. (1974). Zaiachivskyi mohylnyk na Vinnychchyni [Zayachivsky Burial Ground in Vinnytsia Region]. *Arkheolohiia*, no. 14, pp. 62-72 [In Ukrainian].

12. Khavliuk, P. (1975). Zarubynetska kultura Pivdennoho Pobuzhzhia ta livoberezhzhia Serednoho Dnistra [Zarubyntsi Culture of the Southern Bug and the Left Bank of the Middle Dnister]. *Arkheolohiia*, no. 18, pp. 7-19 [In Ukrainian].
13. Khavliuk, P. (1972). Zarubynetske selyshche i mohylnyk Rakhny Sobovi nar. Sib Haisynskoho raionu Vinnytskoi oblasti [Zarubyntsi Settlement and Burial Ground Rakhny Sobovi on the River Sib of Haisyn district of Vinnytsia Region]. *Mat-ly XIII konf. IA AN URSS, prysviach. 50-richchiu AN URSS (Kyiv, 1968 r.)*, Kyiv, pp. 235-237 [In Ukrainian].
14. Khavliuk, P. (1970). Zemlia ulychiv X–XI stolit [The Land of the Uliches of the X–XI Centuries]. *Materialy tretoi Podilskoi ist.-kraiezn. konf.*, Lviv, pp. 134-136 [In Ukrainian].
15. Khavliuk, P. (1978). Issledovanie slavyanskikh pamyatnikov na Yuzhnom Buge [Study of Slavic Monuments on the Southern Bug]. *Arkheologicheskie otkrytiya 1977 g.*, Moscow, pp. 394-395 [In Russian].
16. Khavliuk, P. (1979). Issledovaniya na Yuzhnom Buge [Research on the Southern Bug]. *Arkheologicheskie otkrytiya za 1978 g.*, Moscow, pp. 415-416 [In Russian].
17. Khavliuk, P. (1976). Issledovaniya Yuzhnobugskoy ekspeditsii [Research of the Southern Bug Expedition]. *Arkheologicheskie otkrytiya 1975 g.*, Moscow, pp. 400-401 [In Russian].
18. Khavliuk, P. (1975). Kultura skhidnykh slovian druhoi polovyny I tys. n. e. Basein Pivdennoho Buhu [Culture of the Eastern Slavs of the Second half of the 1st millennium AD Basin of the Southern Bug]. *Arkheolohiia Ukrainskoi RSR*, Kyiv, Vol. III, pp. 113-119 [In Ukrainian].
19. Khavliuk, P. (1972). Materialy iz gorodishch ulichey na Yuzhnom Buge [Materials from the Ulich settlements on the Southern Bug]. *Arkheologicheskie otkrytiya 1971 g.*, Moscow, pp. 380-381 [In Russian].
20. Khavliuk, P. (1970). Novye otkrytiya Yuzhnobugskoy ekspeditsii [New Discoveries of the Southern Bug Expedition]. *Arkheologicheskie otkrytiya 1969 g.*, Moscow, pp. 228-230 [In Russian].
21. Khavliuk, P. (1971). Pamiatky zarubynetskoi kultury na Pobuzhzhii [Monuments of Zarubyntsi culture in the Bug region]. *Arkheolohiia*, no. 4, pp. 84-96 [In Ukrainian].
22. Khavliuk, P. (1979). Piznoskifskie selyshche Soroka [Late Scythian Settlement Soroka]. *Arkheolohiia*, no. 29, pp. 34-54 [In Ukrainian].
23. Khavliuk, P. (1977). Pro rekonstruktsiiu chernyakhivskykh zhoren [On the Reconstruction of Chernyakhiv Millstones]. *Arkheolohiia*, no. 24, pp. 21-28 [In Ukrainian].
24. Khavliuk, P. (1974). Ranneslavyanskie poseleniya v basseine Yuzhnogo Buga [Early Slavic Settlements in the Southern Bug Basin]. *Rannesrednevekovye vostochnoslavyanskie drevnosti*, Leningrad, pp. 181-215 [In Russian].

25. Khavliuk, P. (1978). Slavyanskoe remeslennoe selishche Parievka na Pobuzhye [Slavic Craft Settlement Parievka on the Bug]. *Arkheologicheskie issledovaniya na Ukraine v 1976–1977 gg.: Tez. dokl. XVII konf. IA AN USSR, Uzhgorod*, pp. 97-98 [In Russian].

26. Khavliuk, P. (1971). Ulichskoe gorodishche X–XI vv. u sela Sazhki na Vinnichchine [Ulich Settlement of the X–XI Centuries near the Village of Sazhki in Vinnytsia Region]. *Arkheologicheskie otkrytiya 1970 g.*, Moscow, p. 294 [In Russian].

27. Khavliuk, P., & Hopak, V. (1973). Pro tekhnolohiiu obrobky zaliza v ulychiv [On the Technology of Iron Processing in the Uliches]. *Arkheolohiia*, no. 12, pp. 33-41 [In Ukrainian].

28. Khavliuk, P., & Hopak, V. (1972). Tekhnolohiia obrobky zaliza u zarubynetskykh plemen Pivdennoho Pobuzhzhia [Technology of Iron Processing in the Zarubyntsi Tribes of the Southern Bug Region]. *Arkheolohiia*, issue 6, pp. 90-96 [In Ukrainian].

29. Khavliuk, P., & Zhurakovskiy, B. (1973). Issledovaniya v Vinnitskoy oblasti [Research in Vinnytsia Region]. *Arkheologicheskie otkrytiya 1972 g.*, Moscow, pp. 342-344 [In Russian].

30. Khavliuk, P., & Zaiets, I. (1972). Trypilske selyshche Klishchiv [Trypillia Settlement Klishchiv]. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini. 1969 r.*, Kyiv, pp. 79-82 [In Ukrainian].

31. Kizlova, A. (2024). Publications by P. Khavliuk on the History of Crafts and Technologies. *Naukovi zapysky Vinnytskoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu imeni Mykhaila Kotsiubynskoho. Serii: Istoriia*, no. 49, pp. 91-102. <https://doi.org/10.31652/2411-2143-2024-49-91-102>

Надійшла до редакції: 22.10.2024 р.